

ՄԵՐ ԱՐԴԻ

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՆԱՀԻՑ

Պ. Զօպանեան այն անհանգիստ անձնաբէն է, որ ուր ալ ելլեմք՝ սրտերնին հետուն, սիրելի հողի մը վրայ կը մոռնան. չեն հանդարտիր, մինչեւ որ անոր վրայ չմտածեն ու մտածել չտան իրենց կեանքին մէջ « երբեք առիթ մը չեն փախցնիր յայտնելու իրենց սէրը՝ հայրենի երկրին »։ Այս նախադասութիւնը, քանի մ'ամիս առաջ, եզակի դէմքով ըսած էր Aurore Պ. Զօպանեանի համար։ Խօսքը չափազանցօրէն արտասանուած չէր, այլ լուրջ փորձերէ վերջէն Եւրոպայի մը՝ հոս քողերէն։ — 1907ի Անտանթա. Հայ միտք մը կայ հոն՝ որ զայն երկնած է, հայ սիրտ մը՝ որ զայն կը գգուէ, կը սնուցանէ։ Հաճոյք՝ որով զայն կը բանամ, յանկարծ պատկառանքի կը փոխուի, ինչպէս ծագիկ մը՝ պտղի. — Ն. Վ. Մկրտիչ Խրիմեանի դիմացն եմ. « Մեծ մարդ մ'է ան » ըսած էր որ մը « Մեծ ծերունին » — կլանաթոն։

Պ. Զօպանեանի այդ 26 սիւն յօդուածը նախ զաղերէն էր, որ հրատարակուեցաւ « Մերքեր տը Ֆրանս »-ի Նոյ. 15 թւին մէջ։ Բայց մեզմէ առաջ հեղինակը կանխէ ըսելու թէ

Արողջական ուսումնասիրութիւն մը չէ ասիկա. Խրիմեանի կեանքն ու տիպարը ստուար հատորի մը նիւթ կրնան կազմել, և այդ հատորը օր մը պիտի գրուի անշուշտ և պիտի ամփոփէ ամենայն մանրամասնութեամբ՝ այդ եզակի դէմքին բոլոր գծերը, — և թերութիւններն ալ. Այս յօդուածով մենք նպատակ ունենցնք յարգանքի և երախտագետութեան պարտք մը կատարել այդ մեծ հայուն հանդէպ ... (որ միայն) ճանչցնել Եւրոպացոց իր կեանքին զեխտօր կէտերը, (այլ նաեւ) անգամ մը եւս՝ մեկ նիւ ու լուսարանն ճակակալմ Ուրբը, որ Խրիմեանի կեանքին հետ սերտ կապուած է։

Համբերութիւն. քիչ մը Պ. Լէօին պիտի նմանի, երբ կը գծէ սա « Ս. Մհարոպ »-ի

պատկերը, օրինակ իմն, ու կը դնէ ընդարձակ, թէեւ սիրուն, շրջանակի մը մէջ։

Մկրտիչ Խրիմեանի հայրենիքն է Արծրունեաց հայրենիքը, Վան, ուր ծնաւ նա 1820ին. Վասպուրականի այս մայրաքաղաքէն քիչ մ'անդին, դէպ ի Արեւմտաք, նոյն տարին կը ծնանէր ուրիշ մէկն ալ, փոքրիկ Ալիշան մը, իրեն հայրենիք ընտրելով աննշան անկիւն մը, Տաճկաստանի մայրաքաղաքը։ Այս պարզ զուգարուութիւնը՝ իր արդիւնքն ալ կ'ունենայ. և երկու փոքրիկները՝ կ'ըլլային վաղուան ամենամեծները, մին խոնարհ կնքուղին տակ, միւր փառաշուք ամբողջ վրայ. բայց իրարու սրտակից՝ ինչպէս եղած էին՝ առանց ուզելու՝ ծննդակից։

Այդ թուականին, կը սկսի պատմել Պ. Զօպանեան, մեր բնաշխարհը « ընկզմած կը գտնուէր ստրկութեան ու տգիտութեան թանձր խաւարի մը մէջ »...

Այս և ստոր յաջորդող նկարագրութիւնը արհաւիրք լի է. անգամ մ'ալ նորոգենք սիրտ ճանկոտող տեսարանները. . . — Բայց այս անմիջիկէս կացութիւնը, այդ թանձր խաւարը՝ կ'ամուրուէր պլպլացող փոքրիկ ճրագով մը։ Մ. Խրիմեան

Իր պատմութեան օրերէն իսկ, ուսանելու անդիմադրելի պէտք մը զգաց՝ շրջակայ անկումէն վեր բարձրաւնալու և իր շղթայակից եղբայրներուն բարձրացման նըպատեւ կարենալու համար։

Դեռ քսան տարեկան չեղած՝ նա արդէն ծրագիր մ'ունի, մեկնել հայրենիքէն, հոս թողով իր ընտանիքը, և երթալ պարս. ու ռուս. Հայաստան, գալու համար Կ. Պոլիս. և այս ամէնը՝ « ընդլայնելու իր ծանօթութեանց դաշտը և մասնաւորապէս ուսումնասիրելու հայ ժողովուրդին ներկայ պայմանները աշխարհիս ամէն մասերուն մէջ »։

Արդէն իսկ երկիրը քիչ մը խաղաղած էր. « ռուս-թուրք՝ պատերազմը՝ տկաւ

1. Զարմանալի բարդութիւն. օ գիրը մինչեւ հիմայ չէր յաշուած շաղկապելու, բարդուել պաշտօնը անեւ. լու. Պ. Զօպանեան, այդ մասին եւս, հատարակապեալ տական երեւցաւ. — (Թուս-թուրք, կամ Թուսաթուրք),

րացուցած էր թրքական զօրութիւնը: Թըրքականն և պարս. Հայաստանին մէկ մասը անցած էր ռուսական տիրապետութեան տակ ։

Մ. Խրիմեան, ի Կ. Պոլիս, յարաբերութեան մէջ կը մտնէ հայ մտաւորական բարձր դասին հետ:

« Հրախիսի երկրին անտեսաց »ը, իր առաջին երկը՝, — կոչ մ'եղաւ դէպ ի Հայաստան, բնիկ հողը: Ինքն իր մէջ բուռն կը զգար այդ մղումը, զոր և կ'ուզէր ամենուն մէջ դնել:

« Կարելի չէ անշուշտ, և' աւելցնէ Պ. Արշակ, նկատուի այս քերթուածը, ինչպէս բոլոր գրքերը զոր Խրիմեան հրատարակած է յետոյ, իբրեւ գեղեցկագիտական տեսակէտով անթերի գործ մը »: Պատճառն ալ յայտնի է. վասն զի նախ՝ իր առաջին երկն էր, և երկրորդ՝ որովհետեւ նա « երբեք չէ ձգտած դէպ ի զուտ արուեստը. զրականութիւնը, իրեն համար, ամէն բանէ առաջ՝ գործունէութեան միջոց մը եղած է »: Մ. Խրիմեան քերթուածով մը սկսած էր, ցուցնելու համար թէ ինքը բանաստեղծ մ'է, « քնքուշ ու տաք զգայնութեամբ, բնական ու պարզ ներշնչմամբ »: Բայց քերթուածը բանաստեղծութիւն մը չէր, գոնէ զուտ, ոչ ալ պահանջուած թոփշներն ունէր. վասն զի իր տաք սիրտը՝ հոգ չըներ թէ թոփշ ալ պէտք է, նմանելու համար Նանիպետին, որուն նոյնպէս փոյթը չէ թէ թեւեր հարկաւոր են, որովհետեւ արծիւ մըն է:

Ահա սակայն մի քանի տող իր այդ նախկին գործէն, հայկական տաղաչափութեամբ.

Այլ արդ ո՞ր մեր քաջահաստ իշխանք փառաց և զօրութեան,
Այս ամէն քաջաց որդիք այսպէս մեռան արիապանս...
Մեք որդիք եմք այն քաջաց, այլ յոյժ յանհաւ և հեղ-
գացեալ,
Որ սովորոյթ ունիմք պիտի պարծիլ զնախնեօք մեր քա-
ջագործ,
Ո՛վ զողբ նախնի քաջաց նոր դարձուցէ յորդիս յետին...

1. Որուն յետոյ ասելի ընդարձակը պիտի տայ, երբ գտնայ Նորուստէմ, Ս. Յակոբայ վանքը,

« Վեհ տրտմութիւն մը կ'արտաշնչուի » այս իւրաքանչիւր տողէն:

1853ին, Խրիմեան դարձաւ իր ծննդավայրը, ուր իր թողած կիներն ու դուստրը մեռած գտնելով, « որոշեց եկեղեցական ասպարեզն ընդգրկել, . . . և Ալեքսանարի վանքին մէջ վարդապետ ձեռնադրուեցաւ: Այնուհետեւ իր բոլոր ուժերով սկսաւ աշխատիլ իր Հայաստանի հայրենակիցներուն մտաւոր ու բարոյական վերականգնումին »:

Բայց ինչպէս ո՞ր է վերականգնիչ՝ ինքն ալ իր « խուլ թշնամութիւն »ն ունեցաւ. դիմեց ուրեմի դարձեալ Պոլսոյ Հայոց աշակցութեան: Մարաքադաքին մէջ « թեւարաց ընդունուեցաւ »: Այսպէս ընելու համար՝ կը բաւէր որ հասկցած ըլլային անոր ոչ անձնական այլ հանրային շահերու վրայ տաքնապը, անոր անձնանուիրութիւնը: Ապացոյց՝ իր հրատարակած քերթուածները, ինչպէս վերը տեսանք: Բայց « բնական ու թափանցող շէշտով » քարոզները՝ նա դեռ կը շարունակէր Պոլսոյ եկեղեցիներու մէջ, ուր խուռն բազմութիւն մը կար միշտ: Զարթնումը սկսած էր. Խրիմեանի կոչը անարձագանք չէր փնար: Գոհ՝ իր առաքելութեանը, նա կը մեկնէր նորէն Վան, վարազայ վանքին վանահայր կարգուած. այստեղ կը հիմնէր դպրանոց մը, փոքրիկ տպարան մը, որուն ծաղիկն էր Արծուի Վասպուրական ամսաթերթը:

Շատ մեծ զարկ մ'էր այդ տպարանն ու դպրանոցը, որ հանեց Սրուանձտեանցներ, Թոմարախեաններ ու Բաֆֆիններ: Ասոնցմէ առաջինին խմբագրապետութեամբ՝ Խրիմեան, քանի որ աւարի յետոյ, Մուշի մէջ սկսաւ հրատարակել ուրիշ ամսաթերթ մ'ալ, Արծուի Տարօնոյ: Եւ այս յաջող գործերը՝ միշտ ընկերացած ընդդիմութեան մը, թուրքի մը հետ: Բայց գետը՝ սրնութաց՝ կը յաղթէր ամէն խռնչոտներուն: Այս անգամ ալ՝ վարազայ վանքը թողած՝ Պոլիս կը վազէ, ինքզինքը Բ. Գրան մօտ յաջողութեամբ պաշտպանելու համար: Սակայն « Գուռը ոչ մէկ միջոց ձեռք ա-

ուս » : Եւ, ի լրումն ձախորդութեան, թէ՛ Մուշի եւ թէ՛ Վարազայ նորածին տալաւ լանններն ալ դադրեցուց :

1869ին է որ Խորիմեան Պոլսոյ հայերուն Պատրիարք կ'ընտրուի : Նոր ասպարէզ, ուրեմն նոր ոյժ, նոր պատուարներ, նոր յաղթանակներ. ասպարէզ մը՝ որ դըժբախտաբար շուտով պիտի վերջանար. և 1873ին՝ Պատրիարքը՝ քրտնաթոր՝ « Հայկական խնդրոյն » առջեւ, կը հրաժարէր, իր աթոռը հրաւիրելով իր պէս գործուհեայ մէկը, Ներսէս Վարժապետեան, որ կորովի կերպով շարունակեց իր նախորդին սկսածը :

1877 թուականն էր. անմոռանալի թիւ մը, որ պիտի աւետէր օսմանեան կայսրութեան Սահմանադրութիւնը : Խորիմեան՝ խանդավառ՝ գրչին կը փութայ, որուն տակն քիչ ատենէն դուրս կ'իլլէ գրքոյկ մը Ժամանակ և խորհրդոյ իսր :

Հասաւ — կը գրէ նա Ժամ. էջերն մէկուն մէջ, — հասաւ այն ազատարբ ժամանակ. քեզ աւետիս կու տամ, ժողովուրդ. լուծ լեզուդ և փակուած բերանդ բաց այտուհետեւ, խօսի՛ր և զրէ՛ որպէս սահմանադիր օրէնք քեզ պատուիրէն կու տայ. խօսի՛ր երբ կը գրուիս... — Ո՛վ բարեգուշակ ժամանակ, դու բարի եկիր մեր աշխարհ... Շատ անգամ մնացինք, փոստս, խնամք տե՛նք այտուհետեւ, հին այշարէք ժամանակն իւր օրէնքովն անցաւ, նոր ժամանակն նոր օրէնք կու տայ մեզ, զի մարդիկ նոր օրէնք կը խնդրեն :

Վաղանցուն կոյս. « Խորիմեանի պերճախօս դիմաճութիւնը ի զուր մախուած քնարերգութիւն էր » : Թերեւս ապագային հետ էր որ կը խօսէր, անոր կը ժպտէր ու կ'ըսէր. « Դու բարի եկիր մեր աշխարհ » : Իր օրերը՝ զայն պիտի չտեսնէին : Վաճառ՝, այսպէս կը կոչուէր գրքոյկը, « արձակ քերթուած՝ աստուածաշնչական ոճով, ուր կը նկարագրէր... ահաւոր թշուառութիւնը » : Բայց թշուառութիւնը պիտի բազմապատուէր, երբ ուսման թրջական պատերազմը պայթէր. այն ատեն ալ Հայգոսմ մ'առինք Հայրիկի ձեռքէն, որ կը նկարագրէր թէ մարտիկները ի՞նչպէս « մարախի ու թրթուրի նման թափեցան, Հայոց գիւղեր և դաշտեր ծածկեցին, մի խուն ժամանակի մէջ ամէն կանաչութիւն կերան ու չորցուցին » : ...

Խնդիրը սակայն պիտի փոխուէր, երբ 1878ին ուսական յաղթանակը որոշուէր. ամենուն միտքը, ամենուն աչքը Ռուսիան էր, որուն մէջ կը նկատէին ամբողջ Եւրոպան : Ներսէս Պատրիարքը, ինչպէս յայտնի է, « յաշողեցաւ ստանալ Սան-Սթեֆանօի դաշնագրին 16րդ յօդուածը՝ որուն շնորհիւ հայկական հարցը միջազգային կը դառնար » : Սոյն պարագան էր, որ կը թոյլատրէր կամ կը թնկադրէր Խորիմեանին՝ ընկերացած Պ. Չերազի հետ, երթալ խնդիրը Պետլինի վեհաժողովին ներկայացնելու : Արթին օգտուելով՝ նա այցելեց Եւրոպայի մայրաքաղաքները, միշտ որոշ դիտումով մը, հարկաւ :

Ճամբորդութիւնը շատ չտեւեց. 1879ին Խորիմեան վերադարձաւ Վան : « Խորապէս տխրած էր այն վտիտ արդիւնքէն զոր տուած էր Պետլինի վեհաժողովը » : Խորիմեան Պոլիս կը բերուէր 1885ին : Այդ թուականէն հինգ տարի վերջ, նա կ'ուղարկուէր Երուսաղէմ « երկալատեւ ուխտագնացութիւն մը ընելու » : Իսկ կաթողիկոսական աթոռ նստիլը՝ 1892ին եղաւ : Իր այս հայրապետութեան շրջանն ալ « Հայոց պատմութեան ամենէն յուզեալ... որբերգական վայրկեաններէն մէկը եղաւ » : Բայց այդ ժամերուն՝ « Խորիմեան տառապեցաւ, գործեց և մաքառեցաւ իր ժողովրդին հետ » : Նա այժմ, պատկառելի ծերունի, կ'ապրի « այնտեղ, Հայաստանի սրբավայրին՝ Էջմիածնայ՝ դարաւոր հովանեաց տակ » : « Ես կամ մնամ — կ'ըսէ ինքն իսկ — իբրեւ գծերունին այն տաճարին որ ակնկալէր Երկնային լուսոյն մեծաւ անձկանօք » : Լուռ, համբերող, սիրտը վերքերով լի՝ նա կը սպասէ տեսնելու երջանկութեան « սաւառիկը՝ իր հայրենիքին սգաւոր լեռներուն վրայ » :

Պ. Չօպանեանի նպատակն է Անահիտի միջոցաւ ճանչցնել, ինչպէս Եւրոպան՝ Հայաստանին, այսպէս նաեւ Հայաստանը՝ Հայաստանին և եթէ կարելի է, ամբողջ աշխարհին : Այս վերջի նպատակն ունէր իր « Ն. Վ. Միլտիչ Խորիմեան » յօդուածը, զոր վերջ համառօտեցինք, ի բաց

թողով յինքան հետաքրքրական և սիրուն նկարներով լի էջեր:

Նոյն հայկական խնդիրներու շարքին մէջ կարելի է գետնդի նսեւ իր միւս յօդածը — Արփիարեան Էսթրիկոս:

Այս յօդածը բոլորովին այն անձնական վէճերէն չէ ուր մեր զրագէտները սրամտութեան մրցանքի կ'ելլեն միայն . Արփիարեանէ աւելի Պէշիքթաշլեանի շուրջ կը դռնայ խնդիրը . մատենադրական յօդուած մը, յամենայն դէպս, ցանի որ երկու հայ հեղինակներու շուրջ կը դռնայ քննադատականը, ասորդի մը և մեռածի, հրապարակախօսի մ'եւ քերթողի մը: Պէշիքթաշլեանի նմանողութիւնները, զորս ակնարկած է Պ. Արփիար, առիթ կու տան Պ. Զօպանեանի « նմանողութեան վրայ խօսելու », Հետեւողութեան հարցին, որ մեր մէջ դեռ լրջօրէն երէք չէ քննուած: Պ. Զօպանեանն ալ կ'ընդունի թէ « բացարձակ նորութիւնն անզոյ է, և ամենէն ինքնատիպ կարծուած հեղինակը ունի տարրեր իր նախորդներէն իրեն փոխանցուած »: Եւ հոս՝ անթիւ օրինակներ, օտարագրի և հայկական . իսկ ամենէն վերջը՝ անգամ մ'ալ կը ստուգուի Պ. Արփիարեանի դիտողութիւնը, թէ Պէշիքթաշլեան շատ խիղճըրած չէ նմանողութեան մէջ, պահելով սակայն իրեն յատուկ երակը:

Իսկ այն միւս նպատակը, ինչպէս վերն ակնարկեցինք, Պ. Զօպանեան զայն յայտնած է իր « քանասոսորթիս հոյ երաժշտութեան և քանաստեղծութեան մասին » գեղեցիկ յօդուածով — Հայ երաժշտութեան նուագահանդէս մը տեղի ունեցեր էր Փարիզ, դեկտ. 1ին. ի ներկայութեան օտարագրիներու և Հայերու: Եւ « Փարիզեան երաժշտագէտ քննադատներու հիացման դատումները կը հաստատեն թէ Հայկական « Միութիւնը լիովին հասաւ նպատակին զոր առաջադրած էր »: Երգչիներ՝ — Կոմիտաս Վարդապետ, Օր. Մարգրիտ Բաբայեան, Պ. Մուկունեան, Պ. Շահ-Մու-

րատեան, — ուրախութեամբ ծափահարուեցան, պատիւ բերելով մեր երկրին:

Պ. Զօպանեանն ալ իր սրտին լարերը թրթռնելով, վրձինի ցանի մը շարժուածով պատկեր մը գծած է, զոր կ'արժէ հոս ներկայացնել:

Այն քանի մը բառերը զոր պիտի ըսիմ հայ բանաստեղծութեան մասին՝ պիտի լրացնեն մեր ազգային երաժշտութեան վրայ արուած այս հակիրճ ծանօթութիւնները: — Մեր բանաստեղծութեան համար ալ, քիչ քան զիտներ թէ ինչ էր ան հետնադասական շրջանին: ... Ինչ որ հայ բանաստեղծութիւնը կը կազմէ, դասական լեզուով բազմաթիւ քերթուածներն են, աշուններու զործեր՝ միշտ ազգային ճարտերով, ժամանակակից բանաստեղծներու արտադրութիւնները՝ արդի հայերէնով, և ժողովրդական երգեր՝ զանազան տեղական բարբառներով: . . .

Պարզութեամբ, վեհութեամբ, պայծառութեամբ լցնուն բանաստեղծութիւն մըն է (ժողովրդականը): Բնութեան ծոցը փթնած է ան, և բնութիւնը կը թափանցէ զայն, կը տիրէ անոր մէջ, ոչ միայն քերթուածներուն տէքորը կը կազմէ, այլ անոնց զխաւը՝ գերակատարներէն մին. սրտակիցն է, բարեկամ, մարդուն հետ կը ստապի ու կը հրճուի: Խորին զորով մը կ'արտաշնչուի այդ բանաստեղծութիւնն. ցանի իսկ այնտեղ երեք կէտ չընտ մը չ'արձակիր. ան ինքզինքը ճաղցր կը յայտնէ կամ ուժգին, երբեք հետո:

Ձրնդհատներ. սրտերնիս՝ հըլու՝ մտիկ կ'ընէ իրեն շատ սիրելի մեղեդիի մը, զինքը դիւթող հոգեբանութեան մը:

Ժողովրդեան երգը — կը շարունակէր Պ. Զօպանեան — ժողովրդին բովանդակ կանցը կը ցուցնեն. անոնց մէջ կը գտնուին դիցազներգական երգեր, վիպերներ, երկրագործական, քնտանեկան, սիրոյ, երգեժական, պանդուխտի, մահուան, հարստեժական, և այլն երգի:

Ո՛հ, ժողովրդական գրականութիւն. բնութեան լեռներուն պէս բարձր, հովիտներուն չափ խոր, այնչափ յստակ, այնչափ զով՝ որչափ իրենց խրճիթներուն առջեւէն սահող առուակները: Գրականութիւն մը,

Որուն մասերը — կ'ըսէ Քսափէ Մարմիճ — ձեւացած են կամայ կամայ, լուսեամբ, չի գիտցուր երբ կամ որով՝ նման բարակաման կերպաններուն զորս մարդ սիրով մը կը տեսէ Արեւելի շուկաներու մէջ, և որոնց հիւստած են զանազանութեամբ, առանց մեր (Եւրոպական) ձեռագործ մեքենականութեան: Այսքի մը վրանին տակ, անծնօթ ձեռք մը ... Պէտք է սիրել այս պարզ գրականութիւնը, իր պահպանած համատարածութեան և ըրած բարոյն համար: Վճիռ Եւրոպի մը պէս՝ կը զովանցէ իր թըլած հոգը. քնտանի թուղի մը նման՝ իր գեղեցիկներով կ'ուրախացնէ այն տունը՝ ուր իր բոյնն է դրած. կը խնայենք նա մանուկը, ժպտել կու տայ ծերուն: ...

1. Այս մասին տե՛ս նաեւ « Բազմալէզ » — 1907, փետր. էջ 81,

2. Voyages et Littérature, էջ 62-63, և այլն:

Մանաւանդ մեր ժողովրդեանը . . . որ բանաստեղծ է՝ ոչ միայն վասն զի զինքը շրջապատող բնութենէն ստրկած ու ներշնչուած է, այլ որովհետեւ իր կեանքն ալ զինքը առ այն դրոշմ է, պէտք էր երգել, ապա թէ ոչ . . . ապրիլ չէր կրնար: Ու միշտ հետեւէն, խոր ձորերէն, գաւրունով պննուած բլրի մը զազաթէն, կամ դաւարագեղ մարգերու մէջէն է որ կը լսուի իր մեծամղձիկ երգը: Հոտ, ճիշտ այդ խաղաղ վայրերու մէջն է որ կը տանի զմզմ արդի բանաստեղծներէն մին, Պ. Դ. Վարուժան, իր մէկ ոտանաւորով — Ասալին մեղքը, տպուած «Անահիտ» ի 22րդ էջին մէջ: Երիտասարդ բանաստեղծին աւելն տողերը մանաւոր հաճոյքով կը կարդացուին: Փորձենք այս անգամին ալ:

Ձորերուն մէջ, սարերուն վրայ կ'արածէր
Ան ամէն որ ունէ իր կապոյտ աչքերով:
Ուրեքը մերկ էին ու միշտ ալ վառուէ
Մէջ մի քայլին շուշանի վրայ կրիւնու . . .
Ո՛չ մըրտնէն ու յասմիկները զըլիւնու
Ան թօշնէն՝ ո՛չ երգերն իր շրթունքին:
Իր բզգնտիկը կապոյտ
Երկնքի մէկ շինջ կըտորէն էր ձեւուած,
Եւ հովուական իր ցուպը օձ մ'էր բրածոյ,
Փարաքած օձ մ'որ իր մաքուր ձեռքն մէջ
Դեղձիկի ճիւղ մը եղաւ:
Երբ վառակին եզերէն
Ան կը քաշէր ունէ իր կապոյտ աչքերով՝
Կրտսերուն մէջ՝ գաղտագողի՝ լուսնական
Իր ետեւէն կը քաշէր:

Կանաչ լեռներու վրայ ենք ուրեմն, երջանիկ հովիտներու մէջ, դիտելու համար, ինչպէս լուսինը, գաղտագողի՝ անհոգ ու անմեղ հովուի մը կեանքը: Վերոյշեալ տողերը ասկէ աւելի բան մը չէին բացատրեր:

Բարից, օր մ'Առլզէնը վերարկուին տակ խոշոր քար մ'առեր կը տանէր: Հարցնողներ եղան թէ ատ քարը ինչ պիտի ընէր: — Տուն մը կ'ուզեմ ծախել՝ անոր նմոյշն է, պատասխանեց:

Քիչ մ'այդ ծաղրին պիտի չհանդիպէինք մենք ալ, եթէ Դ. Վարուժանի «Առաջին մեղքը» ոտանաւորին իր օրինակ վերի բերած տողերով բաականանայինք: Լուրջ ու միանգամայն սուտոր բան մը կայ, որ կը յիշեցնէ Դրախտի նախաստեղծ կինը. — առաջ երթանք:

Բայց իրիկուն մ'ան հովուէն ծայն մը լըսեց՝
Որ զենքը վարեն ազդերին քով կը կանչէր:
Երբ մ'էր կարծես՝ այնքան աղուոր ու զինթէ՝
Որուն իր ուղը ճերմակ
Վիզը տընկած՝ խոտը բերանն ունկնդրեց:

Պատկերի՛ թարմութիւն. այնչափ դաւար ու բնական՝ որչափ ուլի բերնին մէջ եղած կանաչը, որուն սէզները դեռ բոլորովին չեն մտած փոքրիկ բերնին մէջ. բայց խոտին համեղութենէն աւելի՛ է այն հմայքը՝ զոր կու տայ երգը, վասն զի

Նոր երբ մ'էր ան՝ որ կ'ըսէր.

— Ճերմակ աղիկի, ճերմակ աղիկի, վար եկուր,
Եւ աղբերկուն քով ուղ ինձի դնէ քէ:
Թեզնէնայն լայն շուքին տակ
Ճերմակ աղիկի, ճերմակ ուղ ինձ զոհ քրէ:

Մանկութեան ու անմեղութեան օրերը՝ որ դառնալ չեն գիտեր, չափազանց կարճատեւ ալ են. միշտ մէկը կայ, կարծես միայն ատենը թշնամի, որ կը ջանայ մթագնել աղուոր արշալոյսը. կամ կէսօրուան աւրիւ կու տայ փոխարէն, կամ աղօտ վերջալոյսը: Ահ, այդ «հովտին ծայն»ը, Դեռ շատ դար չկայ՝ երբ գաղղիացի մը փորձեց զայն. դրած էր երկու անմեղութիւններ խաղաղ վայրի մը մէջ, զրեթէ՛ դրախտի մը մէջ. բնութիւնը հոն միշտ ծիծաղկոտ էր, այդ երկու մանուկներու — Պօղ և Վիրգինիի — նման: Բայց որչափ որ աւունց հեշտանքը մեծ՝ այնչափ ալ աղուութիւնը աւաղելի: Նորէն ան է. «հովտին ծայն մը» կը լսուի — քաղաքականութեան ծայրը, — և երկու փոքրիկները անգթաւ բար իրարմէ կը բաժնէ: Ճիշդ է, ուրիշ տեսակ ծայն մ'էր զոր Վարուժանի հովուհին կը լսէ իր «կապոյտ աչքերով» ուլին հետ, բայց հրաւիրողը միշտ լի է փայլուն խոստումներով, զարմանալի հնարագիտութեամբ: Տեսէք.

Ան լեռներուն ես աստուածն եմ լիազօր.
Իմ ընկիւս տակ՝ թէ ուզեմ՝ — Գեռներս արծաթ կը հոսեն
Եւ լեռնեզները՝ ոսկի. — Հասած տեղն իմ համբարիս
Ա'անցին սարսուռն՝ որ բազմանցն է ծղունդդն:
Հուշաներ իմ զըրկիս միջեւ վարդ կ'ըլլան:
Եւ կոյսերն ալ թաղուի. — Ես քու գոհից արիւնքն
Դաշտերն ամբողջ ծաղիկներով կը կենեմ:
Եւ գ'ուրդ տեղ թիթեռնիկներ կ'արածեն:

Բնական դրդումի մը կը հետեւի ան. նախ իր զօրութիւնը կը պարզէ, իր հին, միշտ

ունեցած ոյժը, որպէս զի հովուհիին ան-
գամ մը հաւատարմ թէ ինքը չէ՛ ատաղին
անգամ կանչուողը. ձայնը նոր չէ, թեւ նա
զայն ատաղին անգամն էր որ կը լսէր: Եւ
յետոյ կը սկսի հովուհիին յատուկ, իրեն
համար պահած սեպհական խոստումները.

Ա՜յ լռեցեայ աշտ ձայնը, երկաթ ու երկաթ,
Որ կարծես իր արեւմտին մէջ կը խօսէր.
Լռեց ու, լուռ, առաջընուն տակ հառաչեց.

Որչափ փայլուն ալ ըլլան խոստումները,
բայց երբեք զերծ չեն կասկածելի ըլլալէ:
Խոստումը՝ ապագան է, արդ սա միշտ ան-
վրստահելի է. իրաւունք ունէր ուրեմն նա,
որ թէպէտ « լսեց » բայց նաեւ « հառա-
չեց »: « Աստղերուն տակ », որովհետեւ
գիշեր էր, մի սիրուն, գուցէ արեւելքի գի-
շեր մը. լուսին ալ կար, որ ուլը զոհուե-
լէն յետոյ պիտի իջնէ « Լեռնէն վար »:
Սարսափեց Աղջիկը, բայց մտքէն չէր կրնար
կանաչեակ լսած մեղեդին, ոսկեզօծ խոս-
տումները, ժպտուն ապագան, ուստի

... դիւրեւ « ցուպն առաւ — Աւ քրչիչ ուլը ճերմակ՝
Բըլուրէն վար՝ դէպ ի հովիտն հեշտալի.

Ձէր խաբուած. հոն էր աղբիւրը, հոն
թգեղին:

Ձինը ու ողորկ քարերուն վրայ աղբիւրին՝
Կունկիին վերեւ ան պատկեցող ուլն՝ որուն
Փորթիկ եղջիւրն առաջին մէջ խրեցաւ:

Ան մինչեւ այդ ատեն իր անմիկին ընկերն
էր, — « կապոյտ աչքերով ուլ » մը « ճեր-
մակ աղջկան » հետ. միշտ հըրու, անձայն.
կը պատկեցնէ՛ կը պատկի: Սակայն դէպ ի
լաւագոյնը, դէպ ի շողունը ձգտիլը ինչ-
պէս ամենուն՝ հովուհիին սրտին մէջն ալ
իւր բոյնն ունէր. լաւը կը զոհէր՝ լաւագոյնի
տենչանքով: Բայց փոքրիկ աղջիկը այդ
ալ չէր գիտեր.

Ան կը հատար թէ զոհեկն վերել դեռ
Պիտի ուլն որ ողջ մընայ,
Պիտի մարգին մէջ պապալէ և ոստնու:
Ան՝ մահ ինչ էր՝ կ'անգիտանար, — ու երգեց.
Իրեց բնութեան ուժին ներքեւ մին այն մեծ
Հաճոյքներն, որուն ծընունդը կ'ուզէ
Անձն արիւն, և գերեզմանը՝ անձն անձամբ.
Իրեց գարունն հասակին:

Ո՛հ, այդ շատերէ երգուած է, ինչպէս
նաեւ արտասուաթոր այն փոքրիկ բանա-
ստեղծէն.

Ինչ. գնացին անգարմ: Ո՛վ երկինք, տո՛ւր ինձ զանոնք.
Այդ անդորր արշալոյսին արեւը տո՛ւր ինձ, աղէ.
Տո՛ւր օրորոցն որ տեսաւ իմ ծընանելս . . .
Տո՛ւր, ինչ որ չի՛ կըրնար երեք տըրուի ինձ.
Արեւիս անդորրը զոր չէի ես ճանցած:

Այս սրտամալիկ երգը լաւ կը յարմարէր
Գ. Վ. ի հովուհիին. և ո՞վ ըսաւ թէ չէ
նուազած զայս. նա

Իրեց գարունն հասակին,
Դաշնակութեան իր էութեան, և առանց
Ուլին կապոյտ աչքերուն
Աղիւղորձ նային իրեն՝ տեսնելու,
Դորաւ զանազն անքիծ վզգին, և արըշիւ,
Իրը շուրթին ցայն հեշտանքով մը զոհեց.
Կունկիին վերայ այն մուրիչ աստուածին՝
Ճերմակ աղջիկն իր ճերմակ ուլը զոհեց:

Կապոյտ աչքերու հայեացքը ապարդիւն եւ
դան անոր վրայ. վերջին հայեացքն էր,
վերջին հայցուածքը, վերջին ազդը: Բայց
զոհագործը, « արըշիւ » « զայն հեշ-
տանքով մը զոհեց »: Ամէն ինչ վերջա-
ցաւ. եկաւ այն ժամը՝ երբ ուլ արածողը՝
թագունի պիտի ըլլար: Բայց արդէն կ'են-
թարէր ըսուելիքը.

Բայց իր զոհն նոր ծաղիկներ լը բուսան
Եւ ինք չնգա թիթեաներու հովուհի.
Պըտորեցաւ աղբիւրն ուլին արեւմէն՝
Ուր ջուրին հետ պիտի ան ալ չըկըրնար
Խըմէլ աստղերն երկունքին.
Խոտերուն մէջ ցուպն հազաւ
Իր նախկին բնութիւնը օտի.
Լուսինն ի՞նչաւ լեռնէն վար,
Եւ ինք մուրիւն մէջ, սարսափուն,
Բարեկ ոտքով մեռած ուլին քով կանգնած՝
Լացաւ, լացաւ, և արեւուտայ ձեռքերով
Իր թաց աչքերը շրգեց,
Մինչ զըլիւտն վրայ կը թռչնէին յամիկներն.
Հրապարուած կոյսն իր անուշ մեղքը լացաւ:

Պ. Գ. Վարուժանի տողերը, — ինչպէս
անդրադարձած է ո՛ր է մէկը որ զանոնք
կարդացած է, — միշտ լի են թարմ պատ-
կերներով, զարմանալի կորովով: Իսկ վերի
« Առաջին մեղքը՝ » ամբողջովին պատ-
կերացում մ'է, այսինքն այլարանութիւն,
որ լաւ կը յատկանշէ Անմեղութիւնը՝ « կա-
պոյտ աչքերով » ուլին տակ. Հրապարդն՝
հովտէն լուսած ձայնով, Անմեղութեան կո-
բուտը՝ ուլին զոհուելով:

Ոտանաւորը անյանգ էր. — ինչպէս այժմ
իր տողածները բոլոր. ասով բան մը չի

1. Որ բարեբախտաբար բոլորովին զուրկ ալ չէ թու
տողերէ:

կորսուիլը Պ. Վարուժանի բանաստեղծութեանն և շատ բաներ կ'աւելնան:

Բայց Անահիտը ոչ միայն Պ. Դանիէլի բանաստեղծութեանց ասանջականն է, այլ վերջերս սկսաւ նաեւ հրատարակել և խորհել Նարպէյի անտիպ քերթոածները, որոնք, ըստ մեզ, ցոյց կու տան թէ բարեբախտաբար մինչեւ հիմայ մեծ բանէ մը զրկուած չէինք: Այդ պարագային՝ աւելի Պ. Զօպանեան դրուատել կ'ստէ՝ որ մուծի մէջ բան մը չուզեր թողուլ, ինչպէս քերթողը՝ սրտին: Խ. Նարպէյ իր բոլոր ուժը կ'երեւի թափեր է « Վարդենիք », — Բնար պաւերոյստիւն, — Ստոնքը՝ զրգոյկներու մէջ: Բայց ասոնց վրան ալ խօսելուն տեղը չէ հոս, ուստի կը գոհանանք նմոյշ մը դնելով Անահիտէն՝ մեր ըսածը օրինակով ալ ցուցնելու համար: Երեք վերնագրով « Տեսակցութիւն » — « Խորհուրդ » — « Ի Գիշեր լուսնեկի՛ » վերջնեք վերջինը. սիրուն, խորհրդաւոր վերնագիր մը:

Պայծառ լուսին լողայ յերկնէ
Տարածելով լոյս բազմալի.
Վառին աստեղը անդ զեղալեայ
Դէպ փռելով էքթրաբանէ.
Գիշեր տիբած է յայնարեկ.
Երեւոյ, բըլուր ծածկին յըստուեր.
Միտին լըսողի բուռն ոգը
Սեւ գիշերուան մէջ սղգաւիր,
Ու մահացուաց սիրտց կը յուզին.
Պատգամ կարծես կ'ըսեն մառու.
Դրաբաթախի՛ ճղգիղ կ'ընկնէ,
Կը զգաս թշուառ յայնժամ կանգնող...
Ինչէ՞ սակայն յուսաւախով
Երբ քնամ ի մահ տակաւ տակաւ.
Կեանքը կ'արժէ՞ զոյնս յաւիտեան.
Պանծո՞ն լաւ է շուտ մեռնիմ.
Ա՛հ, ի՞մ չիրմին վերայ անգարդ
Ի՛նչ, լուսին, շողեզր յերկնէ:

Վերջին վեց տողերը լամարդինեան են: Խ. Նարպէյ թարգմանելով Ֆրանսացի բանաստեղծին « Դաշնակը »-ը, ազդեցութիւն մը կրե՛ր էր անկէ. այսու հանդերձ, այս ոտանաւորի մէջ՝ նմանութիւնն անգամ ան. յաջող կը մնայ: Բաց ասկից, ըսելու է նաեւ թէ այս և այսպիսի թռուցիկ սոսաւաւորները՝ խնամք վայելած չեն Բերացի բանաստեղծէն, որ կիրթ ճաշակ և բանաստեղծի աւելն ցոյց կու տայ իր միւս քերթուածներուն մէջ:

ՏՐ. Յ. Թրեհաքեանն ալ մեզ վայելել
ՕԳՈՍՏՈՍ — ԹԻԻԿ. 1907

կու տայ պարսիկ բանաստեղծ մը, Ֆիրդուսի: Այս անգամ Բ դրուագն է՞. իր երկը գրական մնայուն գործ մը պիտի ըլլայ — զարգարուած նաեւ յանգեցող և վանկերու թուով, — էթէ կարելի ըլլայ այսքան պայմաններ գոհացուցած ժամանակ՝ մատենագրէն չհեռանալ, թարգմանչին հմտութիւնը՝ պարսկերէնի մէջ՝ կ'եւրաշխաւորէ սակայն թէ հնդկասկի ոգին պիտի մնայ միշտ նաեւ հոն՝ ուր արտաքին ձեւը կարելի չըլլայ ամբողջապէս պահել:

Առանց լաւ յանգերու, Պ. Գ. Փառնակ շահագրգիռ խնդրի մը կը դիմէ. այդ հարցը բուն մերն է, և շատ խնամքի կարօտ, ինչպէս նաեւ հայկական ամբողջ պատմութիւնը: Հայ նախարարաթիւններ, — աս է Պ. Փառնակի ջօշափած կէտը:

« Հայաստանի պատմութիւնը ամենէն հարեանցի քննողին իսկ մտադրութեան — կ'ըսէ հեղինակը, — երկու գլխաւոր հանգամանքներ կ'ընծայէ. երկրին լեռնային ընդութիւնը, և ամենահին օրերէ ի վեր տաւնետէրութեանց կամ նախարարութեանց բաժնուած ըլլալը »: Բնոյն ոտն առ ոտն հմտալից էջեր կը նուիրէ նախարարներուն ժառանգած այլ և այլ անուններու, ինչպէս Նախապետ, — Տառնառեք, — Սկստան, Սատրապ, և այլն: « Պէտք է յիշել նաեւ, — կ'աւելցնէ, — թէ Հայոց թագաւորները իրենց ալ ունէին իրենց սեփական տանուտէրութիւն մը, որուն քիչ մտադրութիւն եղած է ցարդ »: Պ. Փառնակ գանգատելու իրաւունք ունի. վասն զի էթէ քննուած ալ է այդ խնդիրը՝ այլ միշտ անցողակի և ոչ ճշաւ խորապէս. բայց պատճառն ալ յայտնի է. որովհետեւ այդ մասին՝ « տարտամ և անցողակի ակնարկութիւններ միայն գտնուելով մեր պատմագրութեանց մէջ » հաստատուն կուտանք միշտ փափագելի կը մնայ:

Պ. հեղինակը դեռ սկիզբն է իր շահագրգիռ խնդրին. յուսով ենք որ նոյն լըրջութիւնը շարունակէ յետագայ « Անահիտ »-ներու մէջ:

Հ. Ղ. ԲՈՒԿՍԱՆ
22